

PRÉFACE

[1] Q. Mūcius augur multa narrāre dē C. Læliō, socerō suō, memoriter et jūcundē, solēbat ; nec dubitāre illum, in omnī sermōne, appellāre sapientem. Ego autem ā patre ita eram dēductus ad Scævolam, sūmptā virīlī togā, ut, quoad possem et licēret, ā senis latere numquam discēderem. Itaque multa ab eō prūdentē disputāta, multa etiam breviter et commodē dicta memoriæ mandābam ; fierīque studēbam, ējus prūdentīā, doctior. Quō mortuō mē ad pontificem Scævolam contulī, quem ūnum nostræ cīvitātis, et ingeniō et jūstitiā, præstantissimum audeō dīcere. Sed dē hōc aliās ; nunc redeō ad augurem.

[2] Cum sæpe multa, tum meminī domī in hēmicycliō sedentem, ut solēbat, cum et ego essem ūnā, et paucī admodum familiārēs, in eum sermōnem illum incidere quī tum forte multīs erat in ōre. Meministī enim profectō, Attice, et eō magis, quod P. Sulpiciō **ūtēbāre** multum, cum is, tribūnus plēbis, capitālī odiō ā Q. Pompēiō, quī tum erat cōsul, dissidēret, quōcum conjūctissimē et amantissimē vīxerat, quanta esset hominum vel admīrātiō vel querella.

[3] Itaque tum Scævola, cum in eam ipsam mentiōnem incidisset, exposuit nōbīs sermōnem **Læli** dē amīcitiā, habitum ab illō sēcum et cum alterō generō, C. Fanniō Mārcī filiō, paucīs diēbus post mortem Africānī. Ējus disputātiōnis sentiētias memoriæ mandāvī, quās hōc librō exposuī arbītrātū meō ; quasi enim ipsōs indūxī loquentēs, nē « inquam » et « inquit » sæpius interpōnerētur, atque ut tamquam ā præsētibus cōram habērī sermō vidērētur.

[4] Cum enim sæpe mēcum agerēs ut dē amīcitiā scriberem aliquid, dīgna mihi rēs, cum omnium cognitiōne tum nostrā familiāritāte, vīsa est. Itaque fēcī nōn invītus ut prōdessem multīs rogātū tuō. Sed ut in Catōne Mājōre, quī est scriptus ad tē dē senectūte, Catōnem indūxī senem disputantem, quia nūlla vidēbātur aptior persōna quæ dē illā ætāte loquerētur, quam ējus quī et

diūtissimē senex fuisset et in ipsā senectūte præter ceteros flōruisset : sīc cum accēpissēmus ā patribus maximē memorābilem C. Læli et P. Scīpiōnis familiāritātem fuisse, idōnea mihi Læli persōna vīsa est, quæ dē amīcitiā ea ipsa dissereret quæ disputāta ab eō meminisset Scævola. Genus autem hoc sermōnum positum in hominum veterum auctōritāte, et eōrum inlūstrium, plūs nesciō quō pactō vidētur habēre gravitātis ; itaque, ipse mea legēns, sīc afficior interdum : ut Catōnem, nōn mē loquī exīstimem.

[5] Sed ut tum ad senem senex dē senectūte, sīc hōc librō ad amīcum amīcissimus scrīpsī dē amīcitiā. Tum est Catō locūtus, quō erat nēmō ferē senior temporibus illīs, nēmō prūdentior ; nunc Lælius, et sapiēns (sīc enim est habitus) et amīcitiæ glōriā excellēns, dē amīcitiā loquētur. Tū, velim, ā mē animum parumper āvertās : Lælium loquī ipsum putēs. C. Fannius et Q. Mūcius ad socerum veniunt post mortem Africānī. Ab hīs sermō oritur ; respondet Lælius, cūjus tōta disputātiō est dē amīcitiā. Quam legēns tē ipse cōgnōscēs.

PROLOGUE

[6] *Fannius* — Sunt ista, Læli. Nec enim melior vir fuit Africānō quisquam, nec clārior. Sed exīstimāre dēbēs omnium oculōs in tē esse coniectōs ūnum : tē sapientem et appellant et exīstimant. Tribuēbātur hoc modo M. Catōnī ; scīmus L. Acīlium apud patrēs nostrōs appellātum esse sapientem ; sed uterque aliō quōdam modō : Acīlius, quia prūdēns esse in jūre cīvīlī putābātur, Catō, quia multārum rērum ūsum habēbat. Multa ējus et in senātū et in forō vel prōvīsa prūdentem vel ācta cōstanter vel respōnsa acūtē ferēbantur. Propterea quasi cognōmen jam habēbat in senectūte sapientis.

[7] Tē autem aliō quōdam modō nōn solum nātūrā et mōribus, vērū etiam studiō et doctrīnā esse sapientem, nec sicut vulgus, sed ut ērudītī solent appellāre sapientem, quālem in reliquā Græciā nēminem (nam quī septem appellantur, eōs, quī ista subtilius quærunt, in numerō sapientium nōn habent), Athēnīs ūnum accēpimus, et eum quidem etiam Apollinis orāculō sapientissimum iūdicātum. Hanc esse in tē sapientiam exīstimant, ut

omnia tua in tē posita esse dūcās hūmānōsque cāsūs virtūte īnferiōrēs putēs. Itaque ex mē quærunt, crēdō ex hōc item Scævola, quōnam pactō mortem Africānī ferās, eōque magis quod proximīs Nōnīs cum in hortōs D. Brūtī auguris commentandī causā, ut adsolet, vēnissēmus, tū nōn adfuistī, quī dīligentissime semper illum diem et illud mūnus solitus essēs obīre.

[8] Scævola — Quærunt quidem, C. Læli, multī, ut est ā Fanniō dictum, sed ego id respondeō : quod animum advertī tē dolōrem, quem accēperis cum summī virī tum amīcissimī morte, ferre moderātē nec potuisse nōn commovērī, nec fuisse id hūmānitātis tuæ. Quod autem Nōnīs in collēgiō nostrō nōn adfuissēs, valētūdinem respondeō causam, nōn mæstitiam fuisse.

Lælius — Rēctē tū quidem, Scævola, et vērē ; nec enim ab istō officiō, quod semper ūsurpāvī, cum valērem, abdūcī incommodō meō dēbuī, nec ūllō cāsū arbitror hoc cōstantī hominī posse contingere, ut ūlla intermissiō fiat officiī.

[9] Tū autem, Fannī, quod mihi tantum tribuī dīcis quantum ego nec adgnōscō nec postulō, facis amīcē. Sed, ut mihi vidēris, nōn rēctē jūdicās dē Catōne : aut enim nēmō, quod quidem magis crēdō, aut sī quisquam, ille sapiēns fuit. Quō modō, ut alia omittam, mortem filiī tulit ! Memineram Paulum, vīderam Galum, sed hī in puerīs, Catō in perfectō et spectātō virō.

[10] Quam ob rem cavē Catōnī antepōnās nē istum quidem ipsum, quem Apollō, ut ais, sapientissimum jūdicāvit : hūjus enim facta, illīus dicta laudantur. Dē mē autem, ut jam cum utrōque vestrum loquar, sīc habētōte :

Ego sī Scīpiōnis dēsīderiō mē movērī negem, quam id rēctē faciam, vīderint sapientēs ; sed certē mentiar. Moveor enim tālī amīcō orbātus quālis, ut arbitror, nēmō umquam erit, ut cōfirmāre possum, nēmō certē fuit. Sed nōn egeō medicīnā, mē ipse cōnsōlor et maximē illō sōlāciō quod eō errore cāreō quō amīcōrum dēcessū plērīque angī solent. Nihil malī accidisse Scīpiōnī putō : mihi accidit, sī quid accidit. Suīs autem incommodīs graviter angī, nōn amīcum sed sē ipsum amantis est.

[11] Cum illō, vērō quis neget āctum esse præclārē ? Nisi enim, quod ille minimē putābat, immortalitātem optāre vellet, quid nōn adeptus est quod hominī fās esset optāre ? Quī summam spem cīvium, quam dē eō jam puerō habuerant, continuō adulēscēns incredibilī virtūte superāvit ; quī cōsulātum petīvit numquam, factus cōsul est bis, prīmum ante tempus, iterum sibi suō tempore, reī pūblicæ pæne sērō ; quī, duābus urbibus ēversīs inimīcissimīs, huīc imperiō nōn modo præsēntia vērū etiam futūra bella

dēlevit. Quid dīcam dē mōribus facillimīs, dē pietāte in mātrem, liberālitate in sorōrēs, bonitāte in suōs, jūstitiā in omnēs ? Nōta sunt vōbīs. Quam autem cīvitātī cārus fuerit, mārōre fūneris indicātum est. Quid igitur hunc paucōrum annōrum accessiō juvāre potuisset ? Senectus enim, quamvīs nōn sit gravis, ut meminī Catōnem annō antequam est mortuus mēcum et cum Scīpiōne disserere, tamen aufert eam viriditātem in quā etiam nunc erat Scīpiō.

[12] Quam ob rem vīta quidem tālis fuit vel fortūnā vel glōriā, ut nihil posset accēdere. Moriendī autem sēnsu celeritās abstulit. Quō dē genere mortis difficile dictū est ; quid hominēs suspicentur, vidētis... hoc vērē tamen licet dīcere : P. Scīpiōnī ex multīs diēbus, quōs in vītā celeberrimōs lētissimōsque vīderit, illum diem clārissimum fuisse : cum, senātū dīmissō, domum reductus ad vesperum est ā patribus cōnscriptīs, populō Rōmānō, sociīs et Latīnīs, prīdiē quam excessit ē vītā, ut, ex tam altō dīgnitātis gradū, ad superōs videātur deōs potius quam ad īferōs pervēnisse.

[13] Neque enim assentior iīs quī hāc nūper disserere cōpērunt : cum corporibus simul animōs interīre atque omnia morte dēlēri. Plūs apud mē antīquōrum auctōritās valet ; vel nostrōrum mājōrum, quī mortuīs tam religiōsa jūra tribuērunt, quod nōn fēcissent profectō, sī nihil ad eōs pertinēre arbitrārentur ; vel eōrum quī in hāc terrā fuērunt, magnamque Grāciam — quā nunc quidem dēlēta est, tum flōrēbat — īnstitūtīs et prāceptīs suīs ērudiērunt ; vel ējus quī Apollinis ōrāculō sapientissimus est jūdicātus, quī nōn tum hoc, tum illud, ut in plērīsque, sed idem semper : animōs hominum esse dīvīnōs ; iīsque, cum ex corpore excessissent, reditum in cælum patēre, optimōque et jūstissimō cuīque expeditissimum.

[14] Quod idem Scīpiōnī vidēbātur, quī quidem, quasi præsāgīret, perpaucīs ante mortem diēbus, cum et Philus et Mānīlius adesset et aliī plūrēs, tūque etiam, Scāvola, mēcum vēnissēs, trīduum disseruit dē rē publicā. Cūjus disputātiōnis fuit extrēmum ferē dē immortalitāte animōrum — quā sē in quietē per vīsum ex Africānō audisse dīcēbat. Id sī ita est, ut optimī cūjusque animus in morte facillime ēvolet tamquam ē custōdiā vinclīsque corporis, cuī cēnsēmus cursum ad deōs faciliōrem fuisse quam Scīpiōnī ? Quōcircā mārēre hōc ējus ēventū vereor nē invīdī magis quam amīcī sit. Sīn autem illa vēriōra, ut idem interitus sit animōrum et corporum nec ūllus sēnsus maneat, ut nihil bonī est in morte, sīc certē nihil malī : sēnsū enim āmissō fit idem, quasi nātus nōn esset omnīnō, quem tamen esse nātum et nōs gaudēmus, et hāc cīvitās, dum erit, lētābitur.

[15] Quam ob rem cum illō quidem, ut suprā dīxī, āctum optimē est — mēcum incommodius, quem fuerat æquius, ut prius introieram, sīc prius exīre dē vītā. Sed tamen recordātiōne nostræ amīcitiae sīc fruor ut beātē vīxisse videar, quia cum Scīpiōne vīxerim, quōcum mihi conjūcta cūra dē pūblicā rē et dē prīvātā fuit, quōcum et domus fuit et mīlitia commūnis et, id in quō est omnis vīs amīcitiae, voluntātum, studiōrum, sentiārum summa cōnsēsiō. Itaque nōn tam ista mē sapientiae, quam modo Fannius commemorāvit, fāma dēlectat, falsa præsertim, quam quod amīcitiae nostræ memoriā spērō sempiternam fore. Idque eō mihi magis est cordī, quod ex omnibus sæculīs vix tria aut quattuor nōminantur paria amīcōrum : quō in genere spērāre videor Scīpiōnis et Læli amīcitiā nōtam posteritātī fore.

[16] *Fannius* — Istuc quidem, Læli, ita necesse est. Sed quoniam amīcitiae mentiōnem fēcistī et sumus ōtiōsī, pergrātum mihi fēcēris, spērō item Scævolæ, sī quem ad modum solēs dē cēterīs rēbus, cum ex tē quæruntur, sīc dē amīcitiā disputāris : quid sentiās, quālem exīstimēs, quæ praecepta dēs.

Scævola — Mihi vērō erit grātum ; atque id ipsum cum tēcum agere cōnārē, Fannius antevētit. Quam ob rem utrīque nostrum grātum admodum fēcēris.

PREMIER DISCOURS DE LAELIUS : L'AMITIÉ EST CONFORME À LA NATURE

[17] *Laelius* — Ego vērō nōn gravārē, sī mihi ipse cōnfīderem : nam et praeclāra rēs est et sumus, ut dīxit Fannius, ōtiōsī. Sed quis ego sum ? aut quæ est in mē facultās ? doctōrum est ista cōnsuētūdō, eaque Græcōrum, ut iīs pōnātur dē quō disputent quamvīs subitō ; magnum opus est egetque exercitātiōne nōn parvā. Quam ob rem quæ disputārī dē amīcitiā possunt, ab eīs cēnsēō petātis quī ista profitentur ; ego vōs hortārī tantum possum ut amīcitiā omnibus rēbus hūmānis antepōnātis : nihil est enim tam nātūræ aptum, tam conveniēns ad rēs vel secundās vel adversās.

[18] Sed hoc prīmum sentiō : nisi in bonīs, amīcitiā esse nōn posse. Neque id ad vīvum resecō, ut illī quī hęc subtilius disserunt, fortasse vērē,

sed ad commūnem ūtilitātem parum : negant enim quemquam esse virum bonum nisi sapientem. Sit ita sānē ; sed eam sapientiam interpretantur quam adhūc mortālis nēmō est cōsecūtus. Nōs autem ea quæ sunt in ūsū vītæque commūnī, nōn ea quæ finguntur aut optantur, spectāre dēbēmus. Numquam ego dīcam C. Fābriciū, M'. Curium, Tī. Coruncānium, quōs sapientēs nostrī mājōrēs jūdicābant, ad istōrum nōrmam fuisse sapientēs. Quārē sibi habeant sapientiæ nōmen et invidiōsum et obscūrum ; concēdant ut virī bonī fuerint. Nē id quidem facient : negābunt id nisi sapientī posse concēdī.

[19] Agāmus igitur pinguī, ut **aiunt**, Minervā. Quī ita sē gerunt, ita vīvunt, ut eōrum probētur fidēs, integritās, æquitās, liberālitās, nec sit in eīs ūlla cupiditās, libīdō, audācia, sintque magnā cōstantiā, ut īī fuērunt modo quōs nōmināvī : hōs virōs bonōs, ut habitī sunt, sīc etiam appellandōs putēmus, quia sequantur, quantum hominēs possunt, nātūram, optimam bene vīvendī ducem. Sīc enim mihi perspicere videor : ita nātōs esse nōs ut inter omnēs esset societās quædam, mājor autem ut quisque proximē accēderet, itaque cīvēs potiōrēs quam peregrīnī, propinquī quam aliēnī. Cum hīs enim amīcitiā nātūra ipsa peperit ; sed ea nōn satis habet firmitātis. Namque hōc præstat amīcitiā propinquitātī, quod ex propinquitāte benevolentia tollī potest, ex amīcitiā nōn potest : sublātā enim benevolentia, amīcitiæ nomen nōmen tollitur, propinquitātis manet.

[20] Quanta autem vīs amīcitiæ sit, ex hōc intellegī maximē potest, quod ex īnfīnitā societāte generis hūmānī, quam conciliāvit ipsa ātura, ita contracta rēs est et adducta in angustum ut omnis cāritās aut inter duōs aut inter paucōs jungerētur.

Est enim amīcitiā nihil aliud nisi omnium dīvīnārum hūmānārumque rērum cum benevolentia et cāritāte cōnsēnsiō ; quā quidem haud sciō an exceptā sapientiā nihil melius hominī sit ā dīs immortalibus datum. Dīvitiās aliī præpōnunt, bonam aliī valētūdinem, aliī potentiam, aliī honōrēs, multī etiam voluptātēs. Bēluārum hoc quidem extrēmum, illa autem superiōra cadūca et incerta, posita nōn tam in cōsiliīs nostrīs quam in fortūnæ temeritāte. Quī autem in virtūte summum bonum pōnunt : præclārē illī quidem ; sed hæc ipsa virtūs amīcitiā et gignit et continet nec sine virtūte amīcitiā esse ūllō pactō potest.

[21] Jam virtūtem ex cōnsuētūdine vītæ sermōnisque nostrī interpretēmur nec eam, ut quīdam doctī, verbōrum magnificentia mētiāmur virōsque bonōs eōs, quī habentur, numerēmus, Paulōs, Catōnēs, **Galōs**,

Scīpiōnēs, Philōs. Hīs commūnis vīta contenta est ; eōs autem omittāmus, quī omnīnō nusquam reperiuntur.

[22] Tālīs igitur inter virōs, amīcitiā tantās opportunitātēs habet, quantās vix queō dīcere. Prīncipiō, quī potest esse vīta « vītālis », ut ait Ennius, quæ nōn in amīcī mūtūā benevolentīā conquiēscit ? Quid dulcius quam habēre quīcum omnia audeās sīc loquī ut tēcum? Quī esset tantus frūctus in prosperīs rēbus, nisi habērēs, quī illīs æquē ac tū ipse gaudēret? Adversās vērō ferre difficile esset sine eō quī illās, gravius etiam quam tū, ferret. Dēnique cēteræ rēs quæ expetuntur opportunæ sunt singulæ rēbus ferē singulīs : dīvitīæ, ut ūtāre, opēs, ut colāre, honōrēs, ut laudēre, voluptātēs, ut gaudeās, valētūdō, ut dolōre careās et mūneribus fungāre corporis ; amīcitiā rēs plūrimās continet. Quōquō tē verteris, præstō est, nūllō locō exclūditur, numquam intempestīva, numquam molesta est ; itaque nōn aquā, nōn ignī, ut aiunt, locīs plūribus ūtimur quam amīcitiā. Neque ego nunc dē vulgārī aut dē mediōcrī, quæ tamen ipsa et dēlectat et prōdest, sed dē vērā et perfectā loquor, quālis eōrum quī paucī nōminantur fuit. Nam et secundās rēs splendidiōrēs facit amīcitiā et adversās, partiēns commūnicānsque, leviōrēs.

[23] Cumque plūrimās et maximās commoditātēs amīcitiā contineat, tum illa nīmīrum præstat omnibus, quod bonam spem prælūcet in posterum, nec dēbilitārī animōs aut cadere patitur. Vērū enim amīcum quī intuētur, tamquam exemplar aliquod intuētur suī. Quōcircā et absentēs adsunt et egentēs abundant et imbēcillī valent et, quod difficilius dictū est, mortuī vīvunt ; tantus eōs honōs, memoria, dēsīderium prōsequitur amīcōrum. Ex quō illōrum beāta mors vidētur, hōrum vīta laudābilis. Quod sī exēmeris ex rērum nātūrā benevolentīæ conjūctiōnem, nec domus ūlla nec urbs stāre poterit, nē agrī quidem cultus permanēbit. Id sī minus intellegitur, quanta vīs amīcitiæ concordīæque sit, ex dissēnsiōnibus atque ex discordiīs percipī potest. Quæ enim domus tam stabilis, quæ tam firma cīvitās est, quæ nōn odiīs et discidiīs funditus possit ēvertī ? Ex quō quantum bonī sit in amīcitiā jūdicārī potest.

[24] Agrigentīnum quidem doctum quendam virum, carminibus Græcīs vāticinātum, ferunt : quæ in rērum nātūrā tōtōque mundō cōstārent quæque movērentur, ea contrahere amīcitiā, dissipāre discordiam. Atque hoc quidem omnēs mortālēs et intellegunt et rē probant. Itaque sī quandō aliquod officium exstitit amīcī in perīculīs aut adeundīs aut commūnicandīs, quis est quī id nōn maximīs efferat laudibus ? Quī clāmōrēs tōtā caveā nūper in hospitis et amīcī M. Pācuvī novā fābulā ! cum ignōrante rēge, uter Orestēs

esset, Pyladēs Orestem sē esse dīceret, ut prō illō necārētur, Orestēs autem, ita ut erat, Orestem sē esse persevērāret. Stantēs plaudēbant in rē fictā ; quid arbitrāmur in vērā factūrōs fuisse ? Facile indicābat ipsa nātūra vim suam, cum hominēs, quod facere ipsī nōn possent, id rēctē fierī in alterō jūdicārent.

Hāctenus mihi videor dē amīcitiā quid sentīrem potuisse dīcere ; sī quæ prætereā sunt (crēdō autem esse multa), ab iīs, sī vidēbitur, quī ista disputant, quæritōte.

DEUXIÈME DISCOURS DE LAELIUS : OÙ NAÎT L'AMITIÉ

[25] *Fannius* — Nōs autem ā tē potius ; quamquam etiam ab istīs sæpe quæsiuī et audīuī nōn invītus equidem ; sed aliud quoddam flum orātiōnis tuæ.

Scævola — Tum magis id dīcerēs, Fannī, sī nūper in hortīs Scīpiōnis, cum est dē rē pūblicā disputātum, adfuissēs. Quālis tum patrōnus jūstitiæ fuit contrā accūrātam orātiōnem Philī !

Fannius — Facile id quidem fuit jūstitiam jūstissimō virō dēfendere.

Scævola — Quid ? amīcitiā nōne facile eī quī ob eam summā fidē, cōstantiā jūstitiāque servātā maximam glōriam cēperit ?

[26] *Laelius* — Vim hoc quidem est adferre. Quid enim rēfert quā mē ratiōne cōgātis ? cōgitis certē. Studiīs enim generōrum, præsertim in rē bonā, cum difficile est, tum nē æquum quidem obsistere.

Sæpissime igitur mihi dē amīcitiā cōgitantī, maximē illud cōnsīderandum vidērī solet : utrum propter imbēcillitātem atque inopiam dēsīderāta sit amīcitiā, ut dandīs recipiendīsque meritīs, quod quisque minus per sē ipse posset, id acciperet ab aliō vicissimque redderet ; an esset hoc quidem proprium amīcitiæ, sed antīquior et pulchrior, et magis ā nātūrā ipsā prōfecta, alia causa. Amor enim, ex quō amīcitiā nōmināta est, prīnceps est ad benevolentiam conjungendam. Nam ūtilitātēs quidem etiam ab iīs percipiuntur sæpe : quī simulātiōne amīcitiæ coluntur et observantur temporis causā ; in amīcitiā autem nihil fictum est, nihil simulātum et, quidquid est, id est vērū et voluntārium.

[27] Quāpropter ā nātūrā mihi vidētur, potius quam ab indigentiā, orta amīcitiā, applicātiōne magis animī cum quōdam sēnsū amandī, quam cōgitātiōne quantum illa rēs ūtilitātis esset habitūra. Quod quidem quāle sit, etiam in bēstiīs quibusdam animadvertī potest : quæ ex sē nātōs ita amant ad quoddam tempus, et ab eīs ita amantur, ut facile earum sēnsus appāreat. Quod in homine multō est ēvidentiū : primum ex eā cāritāte quæ est inter nātōs et parentēs, quæ dirimī nisi dētestābilī scelere nōn potest ; deinde cum similis sēnsus exstitit amōris, sī aliquem nactī sumus cūjus cum mōribus et nātūrā congruāmus, quod in eō quasi lūmen aliquod probitātis et virtūtis perspicere videāmur.

[28] Nihil est enim virtūte amābilius, nihil quod magis adliciat ad dīligendum, quippe cum propter virtūtem et probitātem, etiam eōs quōs numquam vīdimus, quōdam modō dīligāmus. Quis est quī C. Fabricī, M'. Curī nōn cum cāritāte aliquā benevolā memoriā ūsurpet, quōs numquam vīderit ? Quis autem est, quī Tarquiniū Superbum, quī Sp. Cassium, Sp. Mælium nōn ōderit ? Cum duōbus ducibus dē imperiō in Italiā est dēcertātum : Pyrrhō et Hannibale. Ab alterō propter probitātem ējus nōn nimis aliēnōs animōs habēmus, alterum propter crūdēlitātem semper hęc cīvitās ōderit.

[29] Quod sī tanta vīs probitātis est , ut eam vel in iīs quōs numquam vīdimus, vel, quod mājus est, in hoste etiam dīligāmus, quid mīrum est sī animī hominum moveantur, cum, eōrum quibuscum ūsū conjūctī esse possunt, virtūtem et bonitātem perspicere videantur ? Quamquam cōfirmātur amor et beneficiō acceptō et studiō perspectō et cōnsuētūdine adjūctā, quibus rēbus ad illum primum mōtum animī et amōris adhibitīs, admīrābilis quædam exārdēscit benevolentīæ magnitūdō. Quam sī quī putant ab imbēcillitāte proficīscī, ut sit per quem adsequātur quod quisque dēsīderet, humilem sānē relinquunt et minimē generōsum, ut ita dīcam, ortum amīcitiæ, quam ex inopiā atque indigentiā nātā volunt. Quod sī ita esset, ut quisque minimum esse in sē arbitrārētur, ita ad amīcitiā esset aptissimus ; quod longē secus est.

[30] Ut enim quisque sibi plūrimū cōnfīdit ; et ut quisque maximē virtūte et sapientiā sīc mūnītus est, ut nūllō egeat, suaque omnia in sē ipsō posita jūdicet : itā in amīcitiīs expetēdis colendisque maximē excellit. Quid enim ? Africānus indigēns meī ? Minimē hercule ! Ac nē ego quidem illiūs. Sed ego admīrātiōne quādam virtūtis ējus, ille vicissim opīniōne fortasse nōn nūllā, quam dē meīs mōribus habēbat, mē dīlēxit ; auxit benevolentiam

cōnsuētūdō. Sed, quamquam ūtilitātēs multæ et magnæ cōsecūtæ sunt, nōn sunt tamen ab earum spē causæ dīligendī prōfectæ.

[31] Ut enim beneficī liberālēsque sumus, nōn ut exigāmus grātiam (neque enim beneficium fānerāmur sed nātūrā prōpēnsī ad liberālītatem sumus) : sīc amīcitiā, nōn spē mercēdis adductī, sed quod omnis ējus frūctus in ipsō amōre īnest, expetendam putāmus.

[32] Ab hīs, quī, pecudum rītū, ad voluptātem omnia referunt, longē dissentiunt. Nec mīrum : nihil enim altum, nihil magnificum ac dīvīnum suspicere possunt, quī suās omnēs cōgitātiōnēs abjēcērunt in rem tam humilem tamque contemptam. Quam ob rem hōs quidem ab hōc sermōne removeāmus ; ipsī autem intellegāmus nātūrā gignī sēnsu dīligendī et benevolentīæ cāritātem, factā sīgnificātiōne probitātis. Quam quī adpetiverunt, applicant sē et propius admovent ut : et ūsū ējus quem dīligere cōpērunt fruuntur, et mōribus ; sintque parēs in amōre et æquālēs, prōpēnsiōrēsque ad bene merendum quam ad repōscendum ; atque hęc inter eōs sit honesta certātiō. Sīc et ūtilitātēs ex amīcitiā maximæ capientur, et erit ējus ortus ā nātūrā quam ab imbēcillitāte gravior et vērior. Nam sī ūtilitās amīcitiās conglutināret, eadem commūtāta dissolveret ; sed quia nātūra mūtārī nōn potest, idcirco vēræ amīcitiæ sempiternæ sunt. Ortum quidem amīcitiæ vidētis, nisi quid ad hęc forte vultis.

Fannius — Tū vērō perge, Læli ; prō hōc enim, quī minor est nātū, meō jūre respondeō.

TROISIÈME DISCOURS DE LAELIUS : LES EXIGENCES DE L'AMITIÉ

[33] *Scævola* — Rēctē tū quidem. Quam ob rem audiāmus.

Lælius — Audīte vērō, optimī virī, ea quæ sæpissime inter mē et Scīpiōnem dē amīcitiā disserēbantur. « Quamquam ille quidem nihil difficilius esse, dīcēbat, quam amīcitiā ūsque ad extrēmum vītæ diem permanēre : nam vel ut nōn idem expediret, incidere sæpe, vel ut dē rē pūblicā nōn idem sentīrētur. Mūtārī etiam mōrēs hominum sæpe, dīcēbat, aliās adversīs rēbus, aliās ætāte ingravēscēte ». Atque earum rērum exemplum, ex similitūdine,

capiēbat ineuntis ætātis, « quod summī puerōrum amōrēs sæpe ūnā cum prætextā togā pōnerentur. »

[34] « Sīn autem ad adulēscēntiam perdūxissent, dirimī tamen interdum contentiōne, vel uxōriæ condiōnis vel commodī alicūjus, quod idem adipiscī uterque nōn posset. Quod sī quī longius in amīcitiā prōvectī essent, tamen sæpe labefactārī, sī in honōris contentiōnem incidissent : pestem enim nūllam māiōrem esse amīcitiīs quam in plērīsque pecūniæ cupiditātem, in optimīs quibusque honōris certāmen et glōriæ. Ex quō inimīcitiās maximās sæpe inter amīcissimōs exstitisse.

[35] « Magna etiam discidia et plērumque jūsta nāscī, cum aliquid ab amīcīs quod rēctum nōn esset postulārētur — ut aut libīdinis ministrī aut adjūtōrēs essent ad injūriam. Quod quī recūsārent, quamvis honestē id facerent, jūs tamen amīcitiæ dēserere arguerentur ab iīs quibus obsequī nōllent ; illōs autem quī quidvis ab amīcō audērent postulāre, postulātiōne ipsā profitērī omnia sē amīcī causā esse factūrōs. Eōrum querellā, inveterātās nōn modo familiāritātēs exstinguī solēre, sed odia etiam gignī sempiterna. » Hæc ita multa, quasi fāta, impendere amīcitiīs ut « omnia subterfugere nōn modo sapientiæ sed etiam fēlīcitatīs » dīceret sibi vidērī.

Les limites de l'amitié

[36] Quam ob rem id prīmum videāmus, sī placet, quātenus amor in amīcitiā prōgredi dēbeat. Numne, sī Coriolānus habuit amīcōs, ferre contrā patriam arma illī cum Coriolānō dēbuērunt ? num **Vecellinum** amīcī rēgnum adpetentem, num Mælium dēbuērunt juvāre ?

[37] Tī. quidem Gracchum rem pūblicam vexantem ā Q. Tūberōne æquālibusque amīcīs dērelictum vidēbāmus. At C. Blossius Cūmānus, hospes familiæ vestræ, Scævola, cum ad mē, quod aderam Lænātī et Rupiliō cōsulibus in cōnsiliō, dēprecātum **vēnisset**, hanc ut sibi ignōscerem, causam adferēbat, quod tantī Tī. Gracchum fēcisset ut, quidquid ille vellet, sibi faciendum putāret. Tum ego : « Etiamne, sī tē in Capitōlium facēs ferre vellet? — Numquam, inquit, voluisset id quidem ; sed sī voluisset, pāruiissem. » Vidētis, quam nefāria vōx ! Et hercule ita fēcit vel plūs etiam quam dīxit ; nōn enim pāruiit ille Tī. Gracchī temeritātī sed præfūit, nec sē

comitem illius furoris, sed ducem præbuit. Itaque hâc âmentîâ, quæstiõne novâ perterritus, in Asiam profûgit, ad hostês sê contulit, pœnâs reî pûblicæ gravês jûstâsque persolvit. Nûlla est igitur excûsatiõ peccâtî, sî amîcî causâ peccâveris ; nam cum conciliâtrîx amîcitiæ virtûtis opîniõ fuerit, difficile est amîcitiâ manêre, sî â virtûte dëfêceris.

[38] Quod sî rëctum statuerimus vel concêdêre amîcîs quidquid velint, vel impetrâre ab iîs quidquid velîmus, perfectâ quidem sapientiâ sî sîmus, nihil habeat rês vitîi. Sed loquimur dë iîs amîcîs quî ante oculõs sunt, quõs vîdimus, aut dë quibus memoriâ accêpimus : quõs nôvit vîta commûnis. Ex hõc numerõ nõbîs exempla sûmenda sunt, et eõrum quidem maximê quî ad sapientiam proximê accêdunt.

[39] Vidêmus Pâpum Æmiliûm Luscînõ familiârem fuisse (sîc â patribus accêpimus), bis ûnâ cõsulês, collêgâs in cênsûrâ ; tum et cum iîs et inter sê conjûntissimõs fuisse M'. Curium, Tî. Coruncâniûm memoriæ prõditum est. Igitur nê suspicârî quidem possumus quemquam hõrum ab amîcõ quippiam contendisse, quod contrâ fidem, contrâ jûs jûrandum, contrâ rem pûblicam esset. Nam hoc quidem in tâlibus virîs quid attinet dîcere « sî contendisset, impetrâtûrum nõn fuisse » cum illî sâctissimî virî fuerint, æquê autem nefâs sit tâle aliquid et facere rogâtum et rogâre. At vêrõ Tî. Gracchum sequêbantur C. Carbõ, C. Catõ, et minimê tum quidem C. frâter, nunc idem âcerrimus.

[40] Hæc igitur lëx in amîcitiâ sanciatûr, ut neque rogêmus rês turpês nec faciâmus rogâtî. Turpis enim excûsatiõ est et minimê accipienda cum in cêterîs peccâtis, tum sî quis contrâ rem pûblicam sê amîcî causâ fêcisse fateâtûr. Etenim eõ locõ, Fannî et Scævola, locâtî sumus ut nõs longê prõspicere oporteat futûrõs câsûs reî pûblicæ. Dëflexit jam aliquantum dë spatiõ curriculõque cõsuêtudõ mäjõrum.

[41] Tî. Gracchus rëgnum occupâre cõnâtus est ; vel rëgnâvit is quidem paucõs mênsês. Num quid simile populus Rõmânus audierat aut vîderat ? Hunc etiam post mortem secûtî amîcî et propinquî, quid in P. Scîpiõne effêcerint, sine lacrimîs nõn queõ dîcere. Nam Carbõnem, quõcumque modõ potuimus, propter recentem pœnam Tî. Gracchî sustinuimus ; dë C. Gracchî autem tribûnâtû quid expectem, nõn libet augurârî. Serpit deinde rês, quæ prõclîvis ad perniciem, cum semel cœpit, lâbitur. Vidêtis in tabellâ jam ante : quanta sit facta lâbês, prîmõ Gabîniâ lëge, bienniõ autem post Cassiâ. Vidêre jam videor populum â senâtû disjûctum, multitudinis arbîtriõ rês maximâs

agī. Plūrēs enim discent quem ad modum hæc fiant, quam quem ad modum iīs resistātur.

[42] Quōrsum hæc? Quia sine sociīs nēmō quicquam tāle cōnātur. Præcipiendum est igitur bonīs ut: sī in ējus modī amīcitiās īgnārī, cāsū aliquō, inciderint, nē exīstiment ita sē alligātōs ut ab amīcīs, in magnā aliquā rē pūblicā peccantibus, nōn discēdant. Improbīs autem pœna statuenda est, nec vērō minor iīs quī secūtī erunt alterum, quam iīs quī ipsī fuerint impietātis ducēs. Quis clārior in Græciā Themistocle, quis potentior? Quī, cum imperātor bellō Persicō servitūte Græciam liberāvisset, propterque invidiam in exsilium expulsus esset, ingrātæ patriæ injūriam nōn tulit, quam ferre dēbuit, fēcit idem quod, XX annīs ante, apud nōs fēcerat Coriolānus. Hīs adjūtor contrā patriam inventus est nēmō; itaque mortem sibi uterque cōnscīvit.

[43] Quārē tālis improbōrum cōnsēnsiō nōn modo excūsātiōne amīcitiæ tegenda nōn est, sed potius suppliciō omnī vindicanda est, ut nē quis concessum putet amīcum vel bellum patriæ īnferentem sequī. Quod quidem, ut rēs īre cœpit, haud sciō an aliquando futūrum sit. Mihi autem nōn minōrī cūræ est, quālis rēs pūblica post mortem meam futūra, quam quālis hodiē sit.

[44] Hæc igitur prīma lēx amīcitiæ sancīatur: ut ab amīcīs honesta petāmus, amīcōrum causā honesta faciāmus, nē exspectēmus quidem dum rogēmur; studium semper adsit, cūctātiō absit; cōnsilium vērō dare audeāmus liberē. Plūrimum in amīcitiā amīcōrum bene suādentium valeat auctōritās; eaque et adhibeātur ad monendum nōn modo aperte sed etiam ācriter, sī rēs postulābit, et adhibitæ pāreātur.

[45] Nam quibusdam, quōs audiō sapientēs habitōs in Græciā, placuisse opīnor mīrābilia quædam — sed nihil est quod illī nōn persequantur argūtīs... partim: « fugiendās esse nimiās amīcitiās, nē necesse sit ūnum sollicitum esse prō plūribus; satis superque esse sibi suārum cuique rērum, aliēnīs nimis implicārī molestum esse; commodissimum esse quam laxissimās habēnās habēre amīcitiæ, quās vel addūcās, cum velīs, vel remittās; caput enim esse ad beātē vīvendum sēcūritātem, quā fruī nōn possit animus, sī tamquam parturiat ūnus prō plūribus. »

[46] Aliōs autem dīcere aiunt multō etiam inhūmānius — quem locum breviter paulō ante perstrīnxī: « præsidiī adiūmentīque causā, nōn benevolentīæ neque cārītātis, amīcitiās esse expetendās; itaque, ut quisque

minimum firmitatis habēret minimumque vīrium, ita amīcitiās appetere maximē ; ex eō fierī ut mulierculæ magis amīcitiārum præsidia quærant quam virī et inopēs quam opulentī et calamitōsī quam iī quī putentur beātī. »

[47] Ō præclāram sapientiam ! Sōlem enim ē mundō tollere videntur, quī amīcitiā ē vītā tollunt, quā nihil ā dīs immortalibus melius habēmus, nihil jūcundius. Quæ est enim ista sēcūritās, speciē quidem blandā, sed reāpse multīs locīs repudiandā ? Neque enim est cōsentāneum ūllam honestam rem āctiōnemve nē sollicitus sīs aut nōn suscipere, aut susceptam dēpōnere. Quod sī cūrā fugimus, virtūs fugienda est, quæ necesse est, cum aliquā cūrā, rēs sibi contrāriās aspernētur atque ōderit : ut bonitās malitiam, temperantia libīdinem, īgnāviam fortitudō. Itaque videās rēbus injūstīs jūstōs maximē dolēre, imbellibus fortēs, flāgitiōsīs modestōs. Ergō hoc proprium est animī bene cōstitutī : et lætārī bonīs rēbus et dolēre contrāriīs.

[48] Quam ob rem sī cadit in sapientem animī dolor — quī profectō cadit, nisi ex ējus animō extirpātā hūmānitātem arbitrāmur —, quæ causa est cūr amīcitiā funditus tollāmus ē vītā, nē aliquās propter eam suscipiāmus molestiās ? Quid enim interest, mōtū animī sublātō, nōn dīcō inter pecudem et hominem, sed inter hominem et truncum aut saxum aut quidvis generis ējusdem ? Neque enim sunt istī audiendī quī virtūtem dūram et quasi ferream esse quandam volunt : quæ quidem est cum multīs in rēbus, tum in amīcitiā tenera atque tractābilis, ut et bonīs amīcī quasi diffundātur, et incommodīs contrahātur. Quam ob rem angor iste, quī prō amīcō sæpe capiendus est, nōn tantum valet ut tollat ē vītā amīcitiā, nōn plūs quam ut virtūtēs, quia nōn nullās cūrās et molestiās adferunt, repudientur.

Cum autem contrahat amīcitiā, ut suprā dīxī, sī qua sīgnificātiō virtūtis ēlūceat, ad quam sē similis animus applicet et adjungat, id cum contigit, amor exoriātur necesse est.

[49] Quid enim tam absurdum quam dēlectārī multīs inanimīs rēbus, ut honōre, ut glōriā, ut ædificiō, ut vestītū cultūque corporis — animante virtūte præditō, eō quī vel amāre vel, ut ita dīcam, redamāre possit, nōn admodum dēlectārī ? Nihil est enim remūnerātiōne benevolentiae, nihil vicissitudīne studiōrum officiōrumque jūcundius.

[50] Quid — sī illud etiam addimus quod rēctē addī potest — nihil esse quod ad sē rem ūllam tam alliciat et attrahat, quam ad amīcitiā similitūdō ? Concēdētur profectō vērū esse ut bonōs bonī dīligant adscīscantque sibi,

quasi propinquitāte conjūctōs atque nātūrā : nihil est enim appetentius similium suī nec rapācius quam nātūra. Quam ob rem hoc quidem, Fannī et Scævola, cōnstet, ut opīnor, bonīs inter bonōs quasi necessāriam benevolentiam, quī est amīcitiāe fōns ā nātūrā cōstitutus. Sed eadem bonitās etiam ad multitūdinem pertinet. Nōn enim est inhūmāna virtūs neque immūnis neque superba, quæ etiam populōs ūniversōs tuērī, iīsque optimē cōnsulere soleat ; quod nōn faceret profectō, sī ā cāritāte vulgī abhorreret.

[51] Atque etiam mihi quidem videntur quī, ūtilitātum causā, fingunt amīcitiās amābilissimum nōdum amīcitiāe tollere. Nōn enim tam ūtilitās parta per amīcum quam amīcī amor ipse dēlectat ; tumque illud fit quod ab amīcō est profectum jūcundum, sī cum studiō est profectum ; tantumque abest ut amīcitiāe propter indigentiam colantur, ut iī quī opibus et cōpiīs maximēque virtūte, in quā plūrimum est præsidiī, minimē alterius indigeant, liberālistimī sint et beneficentissimī. Atque haud sciam an nē opus sit quidem nihil umquam omnīnō deesse amīcīs. Ubi enim studia nostra viguissent, sī numquam cōnsiliō, numquam operā nostrā nec domī nec mīlitiāe Scīpiō eguisset ? Nōn igitur ūtilitātem amīcitiā, sed ūtilitās amīcitiā secūta est.

[52] Nōn ergō erunt hominēs dēliciīs diffluentēs audiendī, sī quandō dē amīcitiā, quam nec ūsū nec ratiōne habent cōgnitam, disputābunt. Nam quis est, prō deōrum fidem atque hominum ! quī velit, ut neque dīligat quemquam, nec ipse ab ūllō dīligātur, circumfluere omnibus cōpiīs, atque in omnium rērum abundantīā vīvere ? Hæc enim est tyrannōrum vīta nīmīrum, in quā nūllā fidēs, nūllā cāritās, nūllā stabilis benevolentīæ potest esse fidūcia, omnia semper suspecta atque sollicita, nūllus locus amīcitiāe.

[53] Quis enim aut eum dīligat quem metuat, aut eum ā quō sē metuī putet ? Coluntur tamen, simulātiōne dumtaxat ad tempus. Quod sī forte, ut fit plērumque, cecidērunt, tum intellegitur quam fuerint inopēs amīcōrum. Quod Tarquīnium dīxisse ferunt « tum exsulantem sē intellexisse quōs fidēs amīcōs habuisset, quōs īnfidēs, cum jam neutrīs grātiam referre posset. »

[54] Quamquam mīror illā superbiā et importūnitāte sī quemquam amīcum habēre potuit. Atque ut hūjus, quem dīxī, mōrēs vērōs amīcōs parāre nōn potuērunt, sīc multōrum opēs præpotentium exclūdunt amīcitiās fidēlēs. Nōn enim solum ipsa Fortūna cæca est, sed eōs etiam plērumque efficit cæcōs quōs complexa est. Itaque efferuntur ferē fastīdiō et contumāciā ; nec quicquam īnsipiente fortūnātō intolerābilius fierī potest.

Atque hoc quidem vidēre licet : eōs quī antea commodīs fuerint mōribus, imperiō, potestāte, prosperīs rēbus immūtārī ; spernī ab iīs veterēs amīcitiās, indulgērī novīs.

[55] Quid autem stultius quam, cum plūrimum cōpiīs facultātibus opibus possint, cētera parāre quæ parantur pecūniā— equōs, famulōs, vestem ēgregiam, vāsa pretiōsa — amīcōs nōn parāre, optimam et pulcherrimam vītā, ut ita dīcam, supellectilem ? Etenim cētera cum parant, cui parent, nesciunt, nec cūjus causā labōrent. Eius enim est istōrum quidque, quī vīcit vīribus ; amīcitiārum sua cuique permanet stabilis et certa possessiō ; ut, etiamsī illa maneant quæ sunt quasi dōna Fortūnæ, tamen vīta, inculta et dēserta ab amīcīs, nōn possit esse jūcunda. Sed hæc hāctenus.

[56] Cōstituendī autem sunt quī sint in amīcitiā finēs et quasi terminī dīligendī. Dē quibus trēs videō sententiās ferrī, quārum nūllam probō : ūnam, ut eōdem modō ergā amīcum adfectī sīmus, quō ergā nōsmet ipsōs ; alteram, ut nostra in amīcōs benevolentia illōrum ergā nōs benevolentiae pariter æquālīterque respondeat ; tertiam, ut quantī quisque sē ipse facit, tantī fiat ab amīcīs.

[57] Hārum trium sententiārum nūllī prōrsus **assentior**. Nec enim illa prīma vēra est : ut, quem ad modum in sē quisque sit, sīc in amīcum sit animātus. Quam multa enim, quæ nostrā causā numquam facerēmus, facimus causā amīcōrum ! Precārī ab indignō, supplicāre, tum acerbius in aliquem invehī, īsectārīque vehementius, quæ in nostrīs rēbus nōn satis honestē, in amīcōrum fīunt honestissime : multæque rēs sunt in quibus dē suīs commodīs virī bonī multa dētrahunt, dētrahīque patiuntur, ut iīs amīcī potius quam ipsī fruantur.

[58] Altera sententia est quæ dēfīnit amīcitiā paribus officiīs ac voluntātibus. Hoc quidem est nimis exiguē et exīliter ad calculōs vocāre amīcitiā, ut pār sit ratiō acceptōrum et datōrum. Dīvitior mihi et affluentior vidētur esse vēra amīcitiā, nec observāre restrictē nē plūs reddat quam accēperit ; neque enim verendum est nē quid excidat, aut nē quid in terram dēfluat, aut nē plūs æquō quid in amīcitiā congerātur.

[59] Tertius vērō ille finis deterrimus : ut, quantī quisque sē ipse faciat, tantī fiat ab amīcīs. Sæpe enim in quibusdam aut animus abjectior est, aut spēs amplificandæ fortūnæ frāctior. Nōn est igitur amīcī tālem esse in eum quālis ille in sē est, sed potius ēnītī et efficere ut amīcī jacentem animum

excitet, indūcatque in spem cōgitatiōnemque meliōrem. Alius igitur finis vēræ amīcitiæ cōstituendus est ; sī prius quid maximē reprehendere Scīpiō solitus sit dīxerō.

Negābat « ūllam vōcem inimīciōrem amīcitiæ potuisse reperīrī quam ējus quī dīxisset “ ita amāre oportēre, ut sī aliquando esset ōsūrus ” ; nec vērō sē addūcī posse, ut hoc, quem ad modum putārētur, ā Biante esse dictum crēderet, quī sapiēns habitus esset ūnus ē septem ; impūrī cūjusdam aut ambitioīsī aut omnia ad suam potentiam revocantis esse sententiam. Quōnam enim modō quisquam amīcus esse poterit eī cui sē putābit inimīcum esse posse ? Quīn etiam necesse erit cupere et optāre ut quam sæpissime peccet amīcus, quō plūrēs det sibi tamquam ānsās ad reprehendendum. Rūrsum autem rēctē factīs commodisque amīcōrum, necesse erit angī, dolēre, invidēre. »

[60] Quārē hoc quidem præceptum, cūjuscumque est, ad tollendam amīcitiā valet. Illud potius præcipiendum fuit : ut eam dīligentiam adhibērēmus in amīcitiīs comparandīs, ut nē quandō amāre inciperēmus eum quem aliquando ōdisse possēmus. Quīn etiam, sī minus fēlicēs in dīligendō fuissēmus, ferendum id Scīpiō, potius quam inimīcitiārum tempus cōgitandum, putābat.

[61] Hīs igitur finibus ūtendum arbitror : ut, cum ēmendātī mōrēs amīcōrum sint, tum sit inter eōs omnium rērum cōnsiliōrum voluntātum, sine ūllā exceptiōne, commūnitās ; ut, etiamsī quā fortunā accīderit ut minus jūstæ amīcōrum voluntātēs adjuvandæ sint in quibus eōrum aut caput agātur aut fāma, dēclīnandum dē viā sit, modo nē summa turpitūdō sequātur : est enim quātenus amīcitiæ darī venia possit. Nec vērō negligenda est fāma, nec mediōcre tēlum ad rēs gerendās exīstimāre oportet benevolentiam cīvium. Quam blanditiīs et assentandō colligere turpe est ; virtūs quam sequitur cāritās, minimē repudianda est.

L'application en amitié

[62] Sed — sæpe enim redeō ad Scīpiōnem, cūjus omnīs sermō erat dē amīcitiā — querēbātur, quod « omnibus in rēbus hominēs dīligentiōrēs essent : caprās et ovēs quot quisque habēret, dīcere posse ; amīcōs quot habēret, nōn posse dīcere. Et in illīs quidem parandīs adhibēre cūram ; in

amīcīs ēligendīs negligentīs esse, nec habēre quasi sīgna quædam et notās, quibus eōs quī ad amīcitiās essent idōneī jūdicārent. Sunt igitur firmī et stabilēs et cōstantēs ēligendī ; cūjus generis est magna pēnūria. Et jūdicāre difficile est sānē nisi expertum ; experiendum autem est in ipsā amīcitiā. Ita præcurrit amīcitiā jūdicium, tollitque experiendī potestātem.

[63] Est igitur prūdentis sustinēre, ut currum, sīc impetum benevolentiaē, quō ūtāmur quasi equīs temptātīs, sīc amīcitiā, ex aliquā parte perīclitātīs mōribus amīcōrum. Quīdam sæpe in parvā pecūniā perspiciuntur quam sint levēs ; quīdam autem, quōs parva movēre nōn potuit, cōgnōscuntur in magnā. Sīn vērō erunt aliquī repertī quī pecūniā præferre amīcitiā sordidum exīstiment, ubi eōs inveniēmus quī honōrēs, magistrātūs, imperia, potestātēs, opēs amīcitiā nōn antepōnant ? ut, cum ex alterā parte prōposita hæc sint, ex alterā jūs amīcitiā, nōn multō illa mālint ? Imbēcilla enim est nātūra ad contemnendam potentiam : quam etiamsī neglēctā amīcitiā cōsecūtī sint, obscurātum īrī arbitrantur — quia nōn sine magnā causā sit neglēcta amīcitiā.

[64] Itaque vēræ amīcitiā **difficillimē** reperiuntur in iīs quī in honōribus rēque pūblicā versantur : ubi enim istum inveniās quī honōrem amīcī antepōnat suō ? Quid ? hæc ut omittam, quam gravēs, quam difficilēs plērīsque videntur calamitātum societātēs ! ad quās nōn est facile inventū quī dēscendant. Quamquam Ennius rēctē : « *Amīcus certus in rē incertā cernitur* », tamen hæc duo levitātis et īnfirmitātis plērōsque convincunt : aut sī in bonīs rēbus contemnunt, aut in malīs dēserunt. Quī igitur utrāque in rē gravem, cōstantem, stabilem sē in amīcitiā præstiterit : hunc ex maximē rārō genere hominum jūdicāre dēbēmus — et pæne dīvīnō.

[65] Firmāmentum autem stabilitātis cōstantiaēque ējus quam in amīcitiā quærimus fidēs est : nihil est enim stabile quod īnfīdum est. Simplicem prætereā et commūnem et cōsentientem, id est quī rēbus **īsdem** moveātur, ēligī pār est. Quæ omnia pertinent ad fidēlitātem : neque enim fīdum potest esse multiplex ingenium et tortuōsum ; neque vērō, quī nōn īsdem rēbus movētur nātūrāque cōsentit, aut fīdus aut stabilis potest esse. Addendum eōdem est : ut nē crīminibus aut īnferendīs dēlectētur aut crēdat oblātīs. Quæ pertinent omnia ad eam, quam jamdūdum tractō, cōstantiam. Ita fit vērū illud, quod initiō dīxī : amīcitiā nisi inter bonōs esse nōn posse. Est enim bonī virī, quem eundem sapientem licet dīcere, hæc duo tenēre in amīcitiā : prīmum nē quid fictum sit nēve simulātum ; aperte enim vel ōdisse magis ingenuī est quam fronte occultāre sententiam. Deinde nōn solum ab aliquō

allātās crīminātiōnēs repellere ; sed nē ipsum quidem esse suspīciōsum, semper aliquid exīstimantem ab amīcō esse violātum.

[66] Accēdat hūc suāvitās quaedam oportet sermōnum atque mōrum, haudquāquam mediōcre condīmentum amīcitiae. Trīstitia autem et in omnī rē sevērītās habet, illa quidem, gravitātem ; sed amīcitia remissior esse dēbet, et liberior et dulcior, et ad omnem cōmitātem facilitātemque prōclīvior.

[67] Exsistit autem hōc locō quaedam quāstiō subdifficilis : num quandō amīcī novī, dīgnī amīcitiā, veteribus sint antepōnendī, ut equīs vetulīs tenerōs antepōnere solēmus. Indigna homine dubitātiō ! Nōn enim dēbent esse amīcitiārum sicut aliārum rērum satietātēs ; veterrima quæque, ut ea vīna, quæ vetustātem ferunt, esse dēbet suāvissima. Vērumque illud est, quod dīcitur : multōs modiōs salis simul edendōs esse, ut amīcitiāe mūnus explētum sit.

[68] Novitātēs autem sī spem adferunt, ut tamquam in herbīs nōn fallācibus frūctus appāreat, nōn sunt illæ quidem repudiandæ ; vetustās tamen suō locō cōservanda : maxima est enim vīs vetustātis et cōnsuētūdinis. Quīn in ipsō equō, cūjus modo fēcī mentiōnem, sī nūlla rēs impediāt, nēmō est quīn eō quō cōnsuēvit libentius ūtātur quam intractātō et novō. Nec vērō in hōc quod est animal, sed in iīs etiam quæ sunt inanima, cōnsuētūdō valet, cum locīs ipsīs dēlectēmur, montuōsīs etiam et silvestribus, in quibus diūtius commorātī sumus.

[69] Sed maximum est in amīcitiā parem esse īferiōrī. Sæpe enim excellentiæ quaedam sunt, quālis erat Scīpiōnis in nostrō, ut ita dīcam, grege. Numquam sē ille Philō, numquam Rupiliō, numquam Mummiō anteposuit, numquam īferiōris ōrdinis amīcīs. Q. vērō Maximum frātre, ēgregium virum omnīnō, sibi nēquāquam parem, quod is anteībat ætāte, tamquam superiōrem colēbat ; suōsque omnēs per sē posse esse ampliōrēs volēbat.

[70] Quod faciendum imitandumque est omnibus, ut, sī quam præstantiam virtūtis, ingeniī, fortūnæ cōsecūtī sint, impertiant ea suīs commūnicentque cum proximīs, ut, sī parentibus nātī sint humilibus, sī propinquōs habeant imbēcilliōre vel animō vel fortūnā, eōrum augeant opēs eīsque honōrī sint et dīgnitātī. Ut in fābulīs : quī aliquamdiu, propter ignōrātiōnem stirpis et generis, in famulātū fuērunt, cum cōgnitī sunt, et aut deōrum aut rēgum filiī inventī, retinent tamen cāritātem in pāstōrēs quōs patrēs multōs annōs esse dūxērunt. Quod est multō profectō magis in vērīs patribus certisque

faciendum. Fructus enim ingenii et virtutis omnisque praestantiae tum maximus capitur, cum in proximum quemque confertur.

[71] Ut igitur ii qui sunt in amicitiae conjunctionisque necessitudine superiores exaequare se cum inferioribus debent, sic inferiores non dolere se a suis, aut ingenio aut fortuna aut dignitate, superari. Quorum plerique aut queruntur semper aliquid, aut etiam exprorant; eoque magis si habere se putant quod officiosum et amicum et cum labore aliquo suo factum queant dicere. Odiosum sane genus hominum officia exprorantium! Quae meminisse debet is in quem conlata sunt; non commemorare qui contulit.

[72] Quam ob rem, ut ii qui superiores sunt submittere se debent in amicitia, sic quodam modo inferiores extollere. Sunt enim quidam qui molestas amicitias faciunt, cum ipsi se contemni putant; quod non ferre contingit, nisi iis qui etiam contemnendos se arbitrantur: qui hac opinione, non modo verbis sed etiam opere, levandi sunt.

[73] Tantum autem cuique tribuendum, primum quantum ipse efficere possit, deinde etiam quantum ille quem diligas atque adjuves sustinere. Non enim neque tu possis, quamvis excellas, omnes tuos ad honores amplissimos perducere, ut Scipio P. Rupilius potuit consulem efficere, fratrem ejus L. non potuit. Quod si etiam possis quidvis deferre ad alterum, videndum est tamen quid ille possit sustinere.

[74] Omnino amicitiae corroboratis jam confirmatisque et ingenii et aetatibus iudicandae sunt — nec si qui, ineunte aetate, venandi aut pilae studiosi fuerunt, eos habere necessarios quos tum eodem studio praeditos dilexerunt. Isti enim modo nutrices et pedagogi iure vetustatis plurimum benevolentiae postulabunt; qui neglegendi quidem non sunt, sed alio quodam modo aestimandi. Aliter amicitiae stabiles permanere non possunt. Disparis enim moris disparia studia sequuntur, quorum dissimilitudo dissociat amicitias. Nec ob aliam causam ullam boni improbi, improbi boni amici esse non possunt, nisi quod tanta est inter eos, quanta maxima potest esse, morum studiorumque distantia.

[75] Recte etiam praecipere potest in amicitia: ne intemperata quaedam benevolentia, quod saepe fit, impediatur magnas utilitates amicorum. Nec enim, ut ad fabulas redeam, Trojam Neoptolemus capere potuisset, si Lycomedem, apud quem erat educatus, multis cum lacrimis iter suum impediens audire voluisset. Et saepe incidunt magnae res, ut discendum

sit ab amīcīs ; quās quī impedīre vult, quod dēsīderium nōn facile ferat, is et īnfirmus est, mollisque nātūrā — et, ob eam ipsam causam, in amīcitiā parum jūstus.

[76] Atque in omnī rē cōnsīderandum est et quid postulēs ab amīcō et quid patiāre ā tē impetrārī. Est etiam quaedam calamitās in amīcitiīs dīmittendīs, nōn numquam necessāria ; jam ā sapientium familiāritātibus ad vulgārēs amīcitiās ōrātiō nostra dēlābitur. Ērumpunt sæpe vitia amīcōrum tum in ipsōs amīcōs, tum in aliēnōs, quōrum tamen ad amīcōs redundet īnfāmia. Tālēs igitur amīcitiæ sunt remissiōne ūsūs ēluendæ et, ut Catōnem dīcere audīvī, dissuendæ magis quam dīscindendæ, nisi quaedam admodum intolerābilis injūria exārserit, ut neque rēctum neque honestum sit nec fierī possit, ut nōn statim aliēnātiō disjūnctiōque faciēda sit.

[77] Sīn autem aut mōrum aut studiōrum commūtātiō quaedam, ut fierī solet, facta erit aut in reī pūblicæ partibus dissēnsiō intercesserit — loquor enim jam, ut paulō ante dīxī, nōn dē sapientium sed dē commūnibus amīcitiīs —, cavendum erit nē nōn solum amīcitiæ dēpositæ, sed etiam inimīcitiæ susceptæ videantur. Nihil est enim turpius quam cum eō bellum gerere quōcum familiāriter vīxeris. Ab amīcitiā Q. Pompēī meō nōmine sē remōverat, ut scītis, Scīpiō ; propter dissēnsiōnem autem quæ erat in rē pūblicā, aliēnātus est ā collēgā nostrō Metellō ; utrumque ēgit graviter, auctōritāte et offēnsiōne animī nōn acerbā.

[78] Quam ob rem prīmum danda opera est nē qua amīcōrum discidia fiant ; sīn tāle aliquid ēvēnerit, ut exstīnctæ potius amīcitiæ quam oppressæ videantur. Cavendum vērō nē etiam in gravēs inimīcitiās convertant sē amīcitiæ, ex quibus jūrgia, maledicta, contumēliæ gignuntur. Quæ tamen sī tolerābilēs erunt, ferendæ sunt, et hic honōs veterī amīcitiæ tribuendus, ut is in culpā sit quī faciat, nōn is quī patiātur injūriam. Omnīnō omnium hōrum vitiōrum atque incommodōrum ūna cautiō est, atque ūna prōvīsiō : ut nē nimis citō dīligere incipiant nēve nōn dīgnōs.

[79] Dīgnī autem sunt amīcitiā quibus in ipsīs īnest causa cūr dīligantur. Rārū genus. Et quidem omnia præclāra rāra ; nec quicquam difficilius quam reperīre quod sit omnī ex parte in suō genere perfectum. Sed plērīque neque in rēbus hūmānīs quicquam bonum nōrunt, nisi quod frūctuosum sit, et amīcōs tamquam pecudēs eōs potissimum dīligunt ex quibus spērānt sē maximum frūctum esse captūrōs.

[80] Ita pulcherrimā illā et maximē nātūrālī carent amīcitiā, per sē et propter sē expetītā ; nec ipsī sibi exemplō sunt, hęc vīs amīcitię et quālis et quanta sit. Ipse enim sē quisque dīligit, nōn ut aliquam, ā sē ipse, mercēdem exigat cāritātis suę, sed quod per sē sibi quisque cārus est. Quod nisi idem in amīcitiā trānsferētur, vērus amīcus numquam reperiētur : est enim is quī est tamquam alter īdem.

[81] Quod sī hoc appāret in bēstiīs volucribus, nantibus, agrestibus, cicuribus, ferīs : prīmum ut sē ipsę dīligant — id enim pariter cum omnī animante nāscitur —, deinde ut requīrant atque appetant ad quās sē applicent ējusdem generis animantīs — idque faciunt cum dēsīderiō et cum quādā similitūdine amōris hūmānī —, quantō id magis in homine fit nātūrā ! Quī et sē ipse dīligit, et alterum anquīrit cūjus animum ita cum suō misceat ut efficiat pæne ūnum ex duōbus.

[82] Sed plērīque perversē, nē dīcam impudenter, habēre tālem amīcum volunt quālēs ipsī esse nōn possunt ; quęque ipsī nōn tribuunt amīcīs, hęc ab iīs dēsīderant. Pār est autem prīmum ipsum esse virum bonum, tum alterum similem suī quærere. In tālibus ea, quam jamdūdum tractāmus, stabilitās amīcitię cōfirmārī potest, cum hominēs, benevolentīā conjūctī, prīmum cupiditātibus iīs quibus cēterī serviunt imperābunt, deinde æquitāte jūstitiāque gaudēbunt, omniaque alter prō alterō suscipiet, neque quicquam umquam nisi honestum et rēctum alter ab alterō postulābit, neque solum colent inter sē ac dīligent, sed etiam verēbuntur : nam maximum ōrnāmentum amīcitię tollit quī ex eā tollit verēcundiam.

[83] Itaque in iīs perniciosus est error quī exīstimant libīdinum peccātōrumque omnium patēre in amīcitiā licentiam ; virtūtum amīcitiā adjūtrīx ā nātūrā data est, nōn vitiōrum comes, ut, quoniam sōlitāria nōn posset virtūs ad ea quę summa sunt pervenīre, conjūcta et cōsociāta cum alterā, pervenīret. Quę sī quōs inter societās aut est aut fuit aut futūra est, eōrum est habendus ad summum nātūrę bonum optimum beātissimusque comitātus.

[84] Hęc est, inquam, societās, in quā omnia īnsunt quę putant hominēs expetenda — honestās, glōria, tranquillitās animī atque jūcunditās — ut et cum hęc adsint, beāta vīta sit, et sine hīs, esse nōn possit. Quod cum optimum maximumque sit, sī id volumus adipīscī, virtūtī opera danda est, sine quā nec amīcitiā neque ūllam rem expetendam cōsequī possumus. Eā

vērō neglēctā, quī sē amīcōs habēre arbitrantur, tum sē dēnique errāsse sentiunt, cum eōs gravis aliquis cāsus experīrī cōgit.

[85] Quōcircā dīcendum est enim sæpius : cum jūdicāris dīligere oportet ; nōn cum dīlēxeris, jūdicāre. Sed, cum multīs in rēbus neglegentiā plectimur, tum maximē in amīcīs et dīligendīs et colendīs : præposterīs enim ūtimur cōnsiliīs et ācta agimus, quod vetāmur vetere prōverbiō. Nam implicātī ultrō et citrō, vel ūsū diūturnō, vel etiam officiīs, repente in mediō cursū amīcitiās, exortā aliquā offēsiōne, disrumpimus.

[86] Quō etiam magis vituperanda est reī maximē necessāriæ tanta incūria. Ūna est enim amīcitiā in rēbus hūmānīs, dē cūjus ūtilitāte omnēs ūnō ōre cōsentiunt. Quamquam ā multīs virtūs ipsa contemnitur et venditātiō quædam atque ostentātiō esse dīcitur, multī dīvitiās dēspiciunt quōs, parvō contentōs, tenuis vīctus cultusque dēlectat. Honōrēs vērō, quōrum cupiditāte quīdam īnflamantur, quam multī ita contemnunt, ut nihil inānius, nihil esse levius exīstiment ! Itemque cētera, quæ quibusdam admīrabilia videntur, permultī sunt quī prō nihilō putent. Dē amīcitiā, omnēs ad ūnum idem sentiunt ; et ī quī ad rem pūblicam sē contulērunt, et ī quī rērum cognitiōne doctrīnāque dēlectantur, et ī quī suum negōtium gerunt ōtīōsī, postrēmō ī quī sē tōtōs trādiderunt voluptātibus, sine amīcitiā vītā esse nūllam — sī modo velint aliquā ex parte **liberālīter** vīvere.

[87] Serpit enim nesciō quō modō per omnium vītās amīcitiā, nec ūllam ætātis dēgendæ ratiōnem patitur esse expertem suī. Quīn etiam sī quis asperitāte eā est et immānitāte nātūræ : congressūs ut hominum fugiatque ōderit, quālem fuisse Athēnīs Timonem nesciō quem accēpimus, tamen is patī nōn possit, ut nōn anquīrat aliquem, apud quem ēvomat vīrus acerbitātis suæ. Atque hoc maximē jūdicārētur sī quid tāle posset contingere : ut aliquis nōs deus ex hāc hominum frequentīā tolleret ; et in sōlitūdine uspiam collocāret ; atque ibi suppeditāns omnium rērum quās nātūra dēsīderat abundantiam et cōpiam, hominis omnīnō aspiciendī potestātem ēriperet. Quis tam esset ferreus quī eam vītā ferre posset, cuique nōn auferret frūctum voluptātum omnium sōlitūdō ?

[88] Vērū ergō illud est, quod ā Tarentīnō Archyētā, ut opīnor, dīcī solitum nostrōs senēs commemorāre audīvī ab aliīs senibus audītum : « sī quis in cælum ascendisset nātūramque mundī et pulchritūdinem sīderum perspexisset, īnsuāvem illam admīrātiōnem eī fore ; quæ jūcundissima fuisset, sī aliquem cui narrāret habuisset. » Sīc nātūra sōlitārium nihil amat,

semperque ad aliquod tamquam adminiculum adnītitur ; quod in amīcissimō quōque dulcissimum est.

Sed cum tot sīgnīs eadem nātūra dēclāret quid velit, anquīrat, dēsīderet, tamen absurdēscimus nesciō quō modō ; nec ea quæ ab eā monēmur audīmus. Est enim varius et multiplex ūsus amīcitiæ ; multæque causæ suspīciōnum offēnsiōnumque dantur, quās tum ēvītāre, tum ēlevāre, tum ferre sapientis est. Ūna illa sublevanda offēnsiō est, ut et ūtilitās in amīcitiā et fidēs retineātur : nam et monendī amīcī sæpe sunt et objūrgandī ; et hæc accipienda amīcē, cum benevolē fīunt.

La franchise et l'amitié

[89] Sed nesciō quō modō vērū est quod in *Andriā* familiāris meus dīcit : « *Obsequi^{um} amīcōs, vērītās odium parit.* » Molesta vērītās, siquidem ex eā nāscitur odium, quod est venēnum amīcitiæ ; sed obsequium multō molestius, quod, peccātīs indulgēns, præcipitem amīcum ferrī sinit. Maxima autem culpa in eō quī et vērītatem aspernātur, et in fraudem obsequiō impellitur. Omnī igitur hāc in rē habenda ratiō et dīligentia est : prīmum ut monitiō acerbitate, deinde ut objūrgātiō contumēliā careat. In obsequiō autem — quoniam Terentiānō verbō libenter ūtimur —, cōmitās adsit ; assentātiō, vitiōrum adjūtrīx, procul āmoveātur, quæ nōn modo amīcō, sed nē liberō quidem dīgna est : aliter enim cum tyrannō, aliter cum amīcō vīvitur.

[90] Cūjus autem aurēs clausæ vērītātī sunt, ut ab amīcō vērū audīre nequeat, hūjus salūs dēspēranda est. Scītum est enim illud Catōnis, ut multa : « Melius dē quibusdam acerbōs inimīcōs merērī, quam eōs amīcōs quī dulcēs videantur : illōs vērū sæpe dīcere, hōs numquam. » Atque illud absurdum : quod īī quī monentur eam molestiam quam dēbent capere nōn capiunt ; eam capiunt quā dēbent vacāre. Peccāsse enim sē nōn anguntur, objūrgārī moleste ferunt ; quod contrā oportēbat : dēlictō dolēre, corrēctiōne gaudēre.

[91] Ut igitur et monēre et monērī proprium est vēræ amīcitiæ ; et alterum liberē facere, nōn asperē ; alterum patienter accipere, nōn repūgnanter : sīc habendum est nūllam in amīcitiīs pestem esse mājōrem quam adūlātiōnem, blanditiam, assentātiōnem. Quamvīs enim multīs

nōminibus, est hoc vitium notandum levium hominum, atque fallācium ad voluntātem¹ loquentium omnia, nihil ad vērītātem.

[92] Cum autem omnium rērum simulātiō vitiōsa est — tollit enim iūdicium vērī idque adulterat —, tum amīcitiae repūgnat maximē : dēlet enim vērītātem, sine quā nōmen amīcitiae valēre nōn potest. Nam cum amīcitiae vīs sit in eō : ut ūnus quasi animus fiat ex plūribus : quī id fierī poterit, sī nē in ūnō quidem quōque, ūnus animus erit, īdemque semper, sed varius, commūtābilis, multiplex ?

[93] Quid enim potest esse tam flexibile, tam dēvium quam animus ējus quī, ad alterius nōn modo sēnsu ac voluntātem, sed etiam vultu atque nūtū convertitur ? « Nega^t quis, neg^o; ait, āiō ; postrēm^o imperāvⁱ egomet mihi/ omni^a assentārī », ut ait īdem Terentius, sed ille in Gnathōnis persōnā, quod amīcī genus adhibēre omnīnō levitātis est.

[94] Multī autem Gnathōnum similēs, cum sint locō fortunā fāmā superiōrēs ; hōrum est assentātiō molesta, cum ad vānitātem accessit auctōritās.

[95] Sēcērnī autem blandus amīcus ā vērō et internōscī tam potest, adhibitā dīligentiā, quam omnia fūcāta et simulāta ā sincērīs atque vērīs. Contiō, quæ ex imperītissimīs cōstat, tamen iūdicāre solet quid intersit inter populārem — id est assentātōrem et levem cīvem — et inter cōstantem et sevērū et gravem.

[96] Quibus blanditiīs C. Papīrius nūper īfluēbat in aurīs contiōnis, cum ferret lēgem dē tribūnīs plēbis reficiendīs ! Dissuāsīmus nōs ; sed nihil dē mē : dē Scīpiōne dīcam libentius. Quanta illī, dī immortalēs, fuit gravitās, quanta in ōrātiōne mājestās ! Ut facile ducem populī Rōmānī, nōn comitem dīcerēs. Sed adfūistis, et est in manibus ōrātiō. Itaque lēx populāris suffrāgiīs populī repudiāta est. Atque, ut ad mē redeam, meministis, Q. Maximō, frātre Scīpiōnis, et L. Mancīnō cōsulibus, quam populāris lēx dē sacerdotiīs C. Licinī Crassī vidēbātur ! Cooptātiō enim collēgiōrum ad populī beneficium trānsferēbātur ; atque is prīmus īstituī in forum versus agere cum populō. Tamen illius vendibilem ōrātiōnem religiō deōrum immortalium, nōbīs dēfendentibus, facile vincēbat. Atque id āctum est prætōre mē quīnquenniō

1. Voluptātem ?

ante quam cōnsul sum factus : ita rē magis quam summā auctōritāte causa illa dēfēnsa est.

[97] Quod sī in scēnā, id est in contiōne, in quā rēbus fictīs et adumbrātīs locī plūrimus est, tamen vērū valet, sī modo id patefactum et illūstrātum est, quid in amīcitiā fierī oportet, quæ tōta vērītate perpenditur ? In quā nisi, ut dīcitur, apertum pectus videās tuumque ostendās, nihil fidum, nihil explorātum habeās : nē amāre quidem aut amārī, cum id quam vērē fiat ignōrēs. Quamquam ista assentātiō, quamvis perniciosā sit, nocēre tamen nēminī potest nisi eī quī eam recipit atque eā dēlectatur : ita fit ut is assentātōribus patefaciat aurēs suās maximē quī ipse sibi assentetur, et sē maximē ipse dēlectet.

[98] Omnīnō est amāns suī virtūs. Optimē enim sē ipsa nōvit, quamque amābilis sit intellegit. Ego autem nōn dē virtūte nunc loquor, sed dē virtūtis opīniōne. Virtūte enim ipsā, nōn tam multī præditī esse quam vidērī volunt. Hōs dēlectat assentātiō ; hīs, fictus ad ipsōrum voluntātem, sermō cum adhibetur, ōrātiōnem illam vānam testimōnium esse laudum suārum putant. Nulla est igitur hęc amīcitiā, cum alter vērū audīre nōn vult, alter ad mentiendum parātus est. Nec parasītōrum in cōmœdiīs assentātiō facēta nōbīs vidērētur, nisi essent mīlitēs glōriōsī. « Magnās vēr^o agere grātiās Thāis mihi ? » Satis erat respondēre « magnās » ; « ingentēs » inquit. Semper auget assentātōr id quod is, cūjus ad voluntātem dīcitur, vult esse magnum.

[99] Quam ob rem, quamquam blanda ista vānitās apud eōs valet quī ipsī illam allecant et invītant, tamen etiam graviōrēs cōstantiōrēsque admonendī sunt : ut animadvertant nē callidā assentātiōne capiantur. Aperte enim adūlantem nēmō nōn videt, nisi quī admodum est excors ; callidus ille et occultus nē sē īnsinuet, studiōsē cavendum est. Nec enim facillime agnōscitur quippe quī etiam adversandō sæpe assentetur, et lītigāre sē simulāns blandiātur, atque ad extrēmum det manūs vincīque sē patiātur, ut is quī illūsus sit plūs vīdisse videātur. Quid autem turpius quam illūdī ? Quod ut nē accidat, magis cavendum est. « Ut m^e hodiē ant^e omnēs cōmicōs stultōs senēs / versāris atquē inlusseris lautissimē. »

[100] Hęc enim etiam in fābulīs stultissima persōna est, imprōvidōrum et crēdulōrum senum. Sed nesciō quō pactō ab amīcitiīs perfectōrum hominum, id est sapientium (dē hęc dīcō sapientiā, quæ videtur in hominem cadere posse), ad levēs amīcitiās dēfluxit ōrātiō. Quam ob rem ad illa prīma redeāmus eāque ipsā conclūdāmus aliquando.

Virtūs, virtūs, inquam, C. Fannī, et tū, Q. Mūcī, et conciliat amīcitiās et cōnservat. In eā est enim convenientia rērum, in eā stabilitās, in eā cōnstantia. Quæ cum sē extulit et ostendit suum lūmen, et idem aspexit agnōvitque in aliō, ad id sē admovet, vicissimque accipit illud quod in alterō est. Ex quō exārdēscit sive amor sive amīcitia ; utrumque enim dictum est ab amandō : amāre autem nihil est aliud nisi eum ipsum dīligere quem amēs, nullā indigentīā, nullā ūtilitāte quæsītā. Quæ tamen ipsa efflōrēscit ex amīcitiā, etiamsī tū eam minus secūtus sīs.

[101] Hāc nōs adulēscētēs benevolentīā senēs illōs, L. Paulum, M. Catōnem, C. Galum, P. Nāsīcam, Tī. Gracchum, Scīpiōnis nostrī socerum, dīlēximus. Hæc etiam magis ēlūcet inter æquālēs, ut inter mē et Scīpiōnem, L. Fūrium, P. Rupiliū, Sp. Mummiū. Vicissim autem senēs in adulēscētium cāritāte acquiēscimus, ut in vestrā, ut in Q. Tūberōnis ; equidem etiam admodum adulēscētis P. Rutilī, A. Verginī familiāritāte dēlector. Quoniamque ita ratiō comparāta est vītæ nātūræque nostræ, ut alia ex aliā ætās oriātur, maximē quidem optandum est ut cum æquālibus possīs, quibuscum tamqua ē carceribus ēmissus sīs, cum īsdem ad calcem, ut dīcitur, pervenīre.

[102] Sed quoniam rēs hūmānæ fragilēs cadūcæque sunt, semper aliquī anquīrendī sunt quōs dīligāmus et ā quibus dīligāmur. Cāritāte enim benevolentīaque sublātā, omnis est ē vītā sublāta jūcunditās. Mihi quidem Scīpiō, quamquam est subitō ēreptus, vīvit tamen semperque vīvet : virtūtem enim amāvī illīus virī, quæ exstīncta nōn est. Nec mihī sōlī versātur ante oculōs, quī illam semper in manibus habuī, sed etiam posterīs erit clāra et īnsīgnis. Nēmō umquam animō aut spē mājōra suscipiet, quī sibi nōn illīus memoriā atque imāginem prōpōnendam putet.

[103] Equidem ex omnibus rēbus quās mihi aut fortūna aut nātūra tribuit, nihil habeō quod cum amīcitiā Scīpiōnis possim comparāre. In hāc mihi dē rē pūblicā cōnsēnsus, in hāc rērum prīvātārum cōnsilium, in eādem requiēs plēna oblectātiōnis fuit. Numquam illum nē minimā quidem rē offendī, quod quidem sēnsērim ; nihil audīvī ex eō ipse quod nōllem. Ūna domus erat, īdem vīctus, isque commūnis ; neque sōlum mīlitia, sed etiam peregrīnātiōnēs rūsticātiōnēsque commūnēs.

[104] Nam quid ego dē studiīs dīcam, cōgnōscendī semper aliquid atque discendī, in quibus, remōtī ab oculīs populī, omne ōtiōsum tempus contrīvimus ? Quārum rērum recordātiō et memoria sī ūnā cum illō

occidisset, dēsiderium conjūctissimī atque amantissimī virī ferre nūllō modō possem. Sed nec illa exstīncta sunt alunturque potius et augentur cōgitātiōne et memoriā meā. Et sī illīs plānē orbātus essem, magnum tamen adfert mihi ætās ipsa sōlācium : diūtius enim jam in hōc dēsideriō esse nōn possum. Omnia autem brevia tolerābilia esse dēbent, etiamsī magna sunt.

Hæc habuī dē amīcitiā quæ dīcerem. Vōs autem hortor ut ita virtūtem locētis, sine quā amīcitiā esse nōn potest, ut eā exceptā nihil amīcitiā præstābilius putētis.

Table des matières

Préface.....	1
Prologue.....	2
Premier discours de Laelius : l'amitié est conforme à la nature.....	5
Deuxième discours de Laelius : où naît l'amitié.....	8
Troisième discours de Laelius : les exigences de l'amitié.....	10
Les limites de l'amitié.....	11
L'application en amitié.....	17
La franchise et l'amitié.....	24